

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Γνωμοδότηση

Μ. Παυλίδης

ΣΥΝΤΟΜΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΧΑΤΖΗ ΜΙΧΑΛΗ ΓΙΑΝΝΑΡΗ

Σχόλια – επιμέλεια, Πλανάκης Σταύρος, φιλόλογος.

Η βιογραφία που ακολουθεί δημοσιεύτηκε αρχικά στο *Ημερολόγιον* του Κ.Φ. Σκόκου το 1892, με τον τίτλο «Σύντομον βιογράφημα Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, οπλαρχηγού Κρητός». Περιελάμβανε ιστορικά στοιχεία μέχρι το έτος 1892. Αναδημοσιεύτηκε με τίτλο «Οι περιφρονηταί του θανάτου» από την εφημερίδα του Ιωάννη Μουρέλου «Ελευθέρα Σκέψις» του Ηρακλείου, συμπληρωμένη με βιογραφικά στοιχεία μέχρι το 1916, έτος που πέθανε ο μεγάλος οπλαρχηγός. Αναδημοσιεύτηκε ολόκληρη από την εφημερίδα «Ελευθέρα Γνώμη» των Χανίων σε συνέχειες από το φ.1 της 5/10/1930 και εξής στα πλαίσια ευρύτερης δημοσίευσης ολόκληρου του αρχείου και της αλληλογραφίας του. Οι σημειώσεις αυτές πιθανότατα γράφτηκαν από τον ανιψιό του πρωταγωνιστή, τον λόγιο Αντώνιο Γιάνναρη, και συμπληρώθηκαν κατά καιρούς και κατά δημοσίευση. Το χαρακτηριστικό τους είναι η ακραία καθαρεύουσα, η γλώσσα που προτιμούσε τόσο ο Χατζή Μιχάλης, όσο και ο ανιψιός του. Αναδημοσιεύεται σήμερα με ελαφρά γλωσσική εξομάλυνση σαν μικρή εισαγωγική συμβολή στην επιμνημόσυνη εκδήλωση της ΙΛΑΕΚ στον τάφο του οπλαρχηγού (26 - 7 - 07, μετά τον εσπερινό του Αγίου Παντελεήμονα) και στην προσπάθεια του Δήμου Μουσούρων να αναβιώσει τις σχετικές εκδηλώσεις τιμής και μνήμης. Ίσως είναι η πληρέστερη βιογραφία, γιατί όπως είναι γνωστό βιογραφικά στοιχεία μόνο αποσπασματικά έχουν δημοσιεύσει και ξένοι και Έλληνες.

Χρέος των αναδόχων της μνήμης και της αρχειακής παρακαταθήκης του Χ. Μ. Γιάνναρη είναι να βρουν και να συγκεντρώσουν τις σημειώσεις τόσο του ιστορικού Β. Ψιλάκη, όσο και τις συνέχειες του Βλάση Γαβριηλίδη στην «Ακρόπολη» των Αθηνών, αλλά και τις περιγραφές των Jules Ballot, του Victor Berard, του W. Stillman και των άλλων περιηγητών και επισκεπτών της τουρκοκρατούμενης Κρήτης που τον συνάντησαν, τον φωτογράφησαν και τον σκιαγράφησαν. Φυσικά υπάρχουν και περιμένουν εκδοτική αξιοποίηση τα αυτοβιογραφικά του κείμενα που βρίσκονται στους οκτώ φακέλους του αρχείου του και τα απομνημονευματικά δημοσιεύματα σε εφημερίδες της Κρήτης. Μια από αυτές είναι η «Ελευθέρα Γνώμη» των Χανίων, η οποία από το πρώτο φύλλο της έκδοσής της δημοσίευε σε συνέχειες υλικό από το πλούσιο αρχείο του ηγέτη των κρητικών αγώνων, πριν αυτό κατατεθεί στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, όπου σήμερα βρίσκεται. Αυτοβιογραφικά στοιχεία και γενεαλογικές πληροφορίες παραθέτει επίσης ο ίδιος ο Χατζή Μιχάλης στην έκδοσή του, «*Η Κρητικοπούλα, ήτοι αγώνες και πάθη της Κρήτης του 1866*», που κυκλοφόρησε στην Αθήνα το 1894.

Διαβάζοντας κανείς τη σπονδυλωτή αυτή βιογραφία οφείλει να μεταφερθεί στο κλίμα και τις συνθήκες της εποχής εκείνης γιατί μόνο έτσι ερμηνεύει το ιδεολογικό και πολιτισμικό της κοσμοείδωλο. Τα ηρωικά ιδεώδη που σήμερα δεν έχουν θέση στην κοινωνική διάνοηση, τότε ήταν η κινητήρια δύναμη στον αγώνα της απελευθέρωσης. Ίσως είναι περισσότερο από χρήσιμο οι νεότερες γενιές να γνωρίζουν ποια είναι τα θεμέλια της σημερινής ελληνικής οντότητας και πώς το Κρητικό Ζήτημα εξελίχθηκε προς την ένωση και δεν τελματώθηκε ατελέσφορα.

Όσον αφορά τους φακέλους του προσωπικού αρχείου του Χ. Μ. Γιάνναρη που βρίσκονται στο Ι.Α.Κ., επειδή είχα τη σπάνια τύχη να τους φυλλομετρήσω, οφείλω να πληροφορήσω τα μέλη του κληροδοτήματός του ότι επιβάλλεται να μελετηθούν από ιστορική και λογοτεχνική άποψη. Το ιστορικό ενδιαφέρον δεν περιορίζεται μόνο στο πρόσωπο του Χατζή Μιχάλη αλλά σε δεκάδες αγωνιστών από το 1866 και εξής, τις επιστολές των οποίων εκείνος φύλαξε σε πλήρες αρχείο, ενώ αντίγραφα από τις δικές του δε φρόντιζε πάντα να κρατάει. Φυσικά υπάρχουν οι εντολές του αρχηγείου και των συντονιστικών οργάνων των επαναστάσεων του Κρητικού Ζητήματος. Συμβαίνει δηλαδή το παράδοξο, το αρχείο ενός αγωνιστή να μας μεταφέρει περισσότερες πληροφορίες από τα σχέδια, τη βούληση και τη δράση των άλλων αγωνιστών και λιγότερες από τη δράση του πρωταγωνιστή. Αυτό σημαίνει η εκδοτική προβολή του αρχείου δεν ενδιαφέρει μόνο τους απογόνους του Χ. Μ., αλλά συνολικά τις ιστορικές κρητικές σπουδές.

Η λογοτεχνική πλευρά του αρχείου είναι επίσης θαυμάσια. Ο ίδιος ο Χ. Μ. είχε διηγηματικές τάσεις αξιόλογες και προφανώς ήθελε να αφήσει κάποια περιστατικά της ζωής του υπό τύπον απομνημονευμάτων. Κάποιες στιγμές των περιπετειών του όπως ο ίδιος τις αποδίδει είναι απaráμιλλα αναγνώσματα. Τέτοια είναι η δραπέτευση από το Φιρκά, τα φονικά στον Κυρτωμάδο, ο εξοπλισμός και η συγκρότηση γυναικείας στρατιωτικής μονάδας στους Λάκκους, η μεταφορά και η «θριαμβική» υποδοχή του στην Κωνσταντινούπολη (όπου από τη μια μεριά του δρόμου οι Τούρκοι τον αποδοκίμαζαν και από την άλλη οι Ρωμοί τον επευφημούσαν), η «εξορία» στο Τανγκαρόκ της Ρωσίας, οι αμοιβές του Τσάρου, και πολλά άλλα. Είναι κρίμα να μένουν άγνωστα αυτά τα στοιχεία δύο αιώνες μετά τη συγγραφή τους, να τα φθείρει και να τα αλλοιώνει ο χρόνος. Οι σημερινοί πολίτες, που απολαμβάνουν τα αγαθά της δημοκρατίας και του πολιτισμού, πολλά θα είχαν να καταλάβουν από τη γλώσσα και τη σκέψη εκείνων που κατανάλωσαν τη ζωή τους όχι στην ελευθερία αλλά στην απελευθέρωση. Άλλες οι συνθήκες της ελευθερίας και άλλες της απελευθέρωσης. Ίσως είναι χρήσιμο να θυμόμαστε τη μια όταν απολαμβάνομε την άλλη. Ας δούμε όμως τη βιογραφία.

«ΕΛΕΥΘΕΡΑ ΓΝΩΜΗ» Ημερήσια πολιτική, γεωργική και κοινωνική εφημερίς. Ιδιοκτήτης – Διευθυντής, Εμμανουήλ Ι. Γιάνναρης. Φύλλον 1, Χανιά, 5 Οκτωβρίου 1930 (και εξής...).

«Επί τη Εκατονταετηρίδι. Από την Ιστορία των προμάχων της κρητικής ελευθερίας»

«Οι εθνικές υπηρεσίες της Κρήτης είναι τόσες ώστε ο Κρητικός δικαιολογημένα μπορεί να χαρακτηριστεί σαν ο σημαντικότερος στρατιώτης και φύλακας του σημερινού Ελληνισμού. Απόδειξη καθαρή και αδιαμφισβήτητη αποτελεί η σημερινή θέση των ελληνικών πραγμάτων. Ταπεινώθηκε η μέχρι σήμερα αταπείνωτη Κρήτη, ταπεινώθηκε μαζί και ο λοιπός έσω και έξω ελληνισμός, έπαθε η εκκλησία, διώκεται η ελληνική γλώσσα. (Σημ. Ο συντάκτης της βιογραφίας δεν αναφέρεται φυσικά στην ταπείνωση του 1897 αλλά στην επανάσταση του 1889, η αρνητική έκβαση της οποίας οδήγησε στην άρση του Χάρτη της Χαλέπας, και στην επαναφορά της σκληρής και δολοφονικής τουρκοκρατίας των παλιών καιρών. Το επαναστατικό αυτό πραξικόπημα των Καραβανάδων (εν οίς και ο Χ. Μ. Γ.) το είχε αποκηρύξει η ελληνική κυβέρνηση του Χαρ. Τρικούπη.) Συμπερασματικά είναι δίκαιο να ομολογήσομε ότι κατά την τελευταία πεντηκονταετία ο πολιτικός βίος της Κρήτης αποτελεί την πιο λαμπρή σελίδα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Αφού τα πράγματα είναι έτσι νομίζομε ότι επιτελούμε καθήκον φιλοπατρίας όταν παρουσιάζομε τη συνοπτική βιογραφία ενός των εξοχοτέρων στρατιωτών και γηραιών προμάχων της κρητικής ελευθερίας. Ο άνδρας αυτός είναι ο αρχηγός Χατζή Μιχάλης Γιάνναρης.

Όπως σε κάθε χώρα με ιστορικό παρελθόν υπάρχουν ιδιαίτερα διαμερίσματα που με τη φυσική και χωρογραφική τους θέση προεξάρχουν σε κάθε κίνημα και ηγούνται των λοιπών, έτσι και στην Κρήτη, αδιαφιλονίκητα το δυτικό τμήμα, των Χανίων, πρωταγωνιστεί από αιώνες στην ιστορία των κρητικών αγώνων. Το τμήμα αυτό αποτελείται, ως γνωστόν, από την υπερήφανη και περιώνυμη επαρχία των Σφακίων, από τον Αποκόρωνα, το Σέλινο, την Κίσαμο και την Κυδωνία. Όποιος γνωρίζει από κοντά τα πράγματα μπορεί αδίστακτα να ισχυριστεί ότι η Κυδωνία είναι η πιο πολύπαθη και περισσότερο αιματοβαμμένη επαρχία της Κρήτης, επειδή βρίσκεται κοντά στο στόμα του δράκου, δηλαδή πολύ κοντά στο φρούριο των Χανίων, που είναι το κεντρικό ορμητήριο των Τούρκων. Στην επαρχία αυτή, Νοτιοδυτικά των Χανίων, και κοντά στους πρόποδες των Λευκών Ορέων βρίσκεται ένα ονομαστό χωριό που αποτελείται από 250 περίπου οικίες και αριθμεί όχι περισσότερες από 1000 ψυχές. Όμως οι 250 – 300 μαχητές που συγκεντρώνει κάθε

4

φορά κατά των τουρκικών στρατιών κάνουν τέτοια μεγαλουργήματα και ανδραγαθήματα, ώστε αναγνωρίζονται από τους Κρήτες και από τους ξένους σαν το πολεμικότατο και ηρωικότατο χωριό της Κρήτης και σαν τέτοιο χαρακτηρίζεται και μισείται υπερβολικά από τις τουρκικές αρχές. Το φημισμένο αυτό χωριό καλείται «Λάκκου» και οι κάτοικοί του Λακκιώτες. Η ιστορία των Λάκκων αν γραφόταν σε βιβλίο με ακρίβεια γνώσης θα κατελάμβανε χωρίς αντίρρηση την πιο ευπρεπή σελίδα στην ιστορία της Κρήτης. Την ένδοξη αυτή σελίδα, όπως και την υπόλοιπη πολυτιμότερη ιστορία της μεγαλουργού Νήσου την αφήνουμε στους αρμόδιους ιστορικούς και εδώ περιοριζόμαστε σε κάποιες βιογραφικές σημειώσεις για τον ηγέτη των Λάκκων, τον πολύπαθο στρατιώτη και τον θρυλικότερο από τους οπλαρχηγούς της Κρήτης.

Ο αρχηγός αυτός, ο Χατζής Μιχάλης Γιάνναρης, είναι γνήσιο τέκνο των ηρωικών και περήφανων Λάκκων. Η οικογένειά του είναι ιστορικότατη και αν εξεταστεί γενεαλογικά φτάνει μέχρι την ενετική εποχή. Η παράδοση λέει ότι τρεις άνδρες, καταδιωκόμενοι από τον Ενετό άρχοντα, ανέβηκαν πάνω από τα Μεσκλά και έγιναν οικιστές των Λάκκων. Ήταν ο Κόκκος, ο Θεόδωρος και ο Μπίμπος. (Στους καταλόγους της Ενετοκρατίας αναφέρεται στο διαμέρισμα των Χανίων ευπατρίδης με το όνομα Coccus.) Ένας από τους άμεσους απογόνους του Κόκκου, ο Ιωάννης ή Γιάννης ονομάστηκε Γιάνναρης (δηλαδή μέγας Γιάννης) λόγω του πελώριου αναστήματός του. Τα παιδιά και τα εγγόνια του Γιάνναρη αυτού άφησαν μεγάλη φήμη για πράξεις ανδρείας και μεγαλοψυχίας, και πολλές παραδόσεις αλλά και δημοτικά τραγούδια του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα προβάλλουν τις αρετές των Γιαννάρηδων, και ιδιαίτερα του Νικολάου Γιάνναρη.

Ο ιστορικός Ψυλλάκης στη σελίδα 264 του Γ' τόμου της ιστορίας της Κρήτης γράφει περί της γενεάς των Γιαννάρηδων και των προπάππων του Χατζή Μιχάλη τα εξής: «Αυτοί ήταν επτά αδελφοί, γιοι του Γιάνναρη και συγγενείς του Σουδιανού Μάρκου Τζανή, του επονομαζόμενου Φόβου. Ήταν όλοι Αίαντες ως προς το σώμα, αποκαλούμενοι και “μεγαλάνθρωποι”. Ήταν φοβεροί στο παράστημα και στην όψη και περνούσαν τον περισσότερο καιρό στα όρη και στα σπήλαια σαν κύκλωπες. Τα δημοτικά τραγούδια και οι πολλές παραδόσεις περί αυτών θυμίζουν τη μυθική ζωή των Γιγάντων. Ξεχώριζαν ο Γιανναρονικόλας ή Νικολούδης, ο Γιανναρογιάννης και ο Γιανναροδάσκαλος (κάτοχος λίγων γραμμάτων) που είναι και ο παππούς του επί των ημερών μας αρχηγού Χατζή Μιχάλη. Όλοι τους ήταν σκληροί εκδικητές κάθε συνηθισμένου ανδραγαθήματος των Ξεκουκούλων. Τους καταδίωκαν αδιάκοπα οι Τούρκοι αλλά χειρότερο εχθρό είχαν μια άλλη γενιά μεγάλη και φοβερή, μεγαλόσωμη και αυτή, τους εξωμότες

Αλέξαντρους από τα γειτονικά Καρανοσκάφια. Εχθρό επίσης είχαν το φημισμένο γενίτσαρο, το Βεργερομεμέτη από το Σέλινο. Τόσο όμως υπερείχαν όλοι οι Γιαννάρηδες στην ασυγκράτητη βιαιότητα και στην επιθετικότητα, ώστε κανείς δεν μπορούσε να αντισταθεί και να τους αντιμετωπίσει και μόνο με δόλο και απάτη κατόρθωσαν οι κατακτητές να καταβάλουν μερικούς απ' αυτούς, όπως τον Βριάρεω Γιανναρονικόλα, τον επονομαζόμενο και Δράκο. Η κεφαλή του γίγαντα Γιανναρονικόλα όταν αποκόπηκε και μεταφέρθηκε στα Χανιά σκόρπισε τρόμο και πανικό στους θρασύδειλους γιανιτσάρους που την περιεργαζόταν έντρομοι.»

Τα δημοτικά τραγούδια λένε τα εξής:

Νικόλα τ' αντροκάλεσμα άφεις το μην το κάμεις,
κι ακόμα ζωντανοί 'μεστα κι ακόμη γης παθιούμε,
κι ακόμη τα δαξάρια μας κι εκείνα ζωντανά 'ναι.

Και ένα άλλο:

Φωνή και κλάυμαν άκουσα στ' Ορθούνι κ' εις τσοι Λάκκους.
Το Γιάνναρη σκοτώσανε, χαϊμός στο παλικάρι!
Δεν πάει μπλιο εις τ' Ομαλό στα ρημοκούραδάν του,
να βρει τσοι συζευτάδες του, να ιδεί και τσοι βοσκούς του,
να τώνε δείξει χειμαδιά και τόπους εδικούς του.

Κι ακόμη ένα:

Μωρέ κοπέλια Σφακιανά όσα 'στε των αρμάτων,
πιάστε τα και γλακήξετε εις τ' Ομαλό να πάμε,
κ' εκάμαν πάλι φονικό οι γ' Αρχοντομουσούροι.
Το Γιάνναρη σκοτώσανε, το νιο τον παινεμένο.

Παιδί αυτών των Γιαννάρηδων που εξυμνούνται και θρηνούνται στα δημοτικά άσματα ήταν ο Εμμανουήλ (1750 – 1805 περίπου), παππούς του δικού μας του Χατζή Μιχάλη. Ο Εμμανουήλ αυτός ονομάστηκε απλά, επειδή εγνώριζε γράμματα, Γιανναροδάσκαλος, και σαν τέτοιος εξυμνήθηκε στα δημοτικά τραγούδια. Ο Γιανναροδάσκαλος αυτός έκανε ένα μοναχογιό το 1802, τον Ιωάννη, που σύμφωνα με το κρητικό έθιμο γράφτηκε Γιανναράκης, δηλαδή γιος του Γιάνναρη. Αυτός είναι έτσι γραμμένος στο στρατιωτικό κατάλογο του 1824 και αναφέρεται σαν πεντηκόνταρχος, 22 ετών. Από τον Ιωάννη αυτόν, που μετονομάστηκε Χατζή Παπάς, για τους λόγους που θα δούμε παρακάτω, γεννήθηκαν πέντε γιοι, οι Εμμανουήλ, Νικόλαος (πατέρας του υφηγητή και δόκιμου λεξικογράφου κ. Αντωνίου Ν. Γιάνναρη), Αντώνιος (φονεύθηκε στη μάχη του Αλιγάνου το 1867), ο περί ου ο λόγος Μιχαήλ ή Μιχάλης και πέμπτος ο νεότατος αλλά ατρόμητος μαχητής Παναγιώτης, που τραυματίστηκε σε πάρα πολλές μάχες και τελευταία σκοτώθηκε μεταξύ των πρώτων στη μάχη στα Μπουτσουνάρια (21 Μαρτίου

1867). Και αυτού η κεφαλή μεταφέρθηκε με πανηγυρισμούς στα Χανιά από τους Τούρκους.

Ο πατέρας των πέντε αυτών παιδιών, Ιωάννης, χειροτονήθηκε το 1835 ιερέας, και ονομάστηκε πιο απλά παπα - Γιάννης ή Γιανναρόπαπας. Επειδή πέθανε η σύζυγός του το 1849, για να ξεπεράσει τη θλίψη του, πήρε τα δυο μικρότερα παιδιά του, το δικό μας Μιχάλη και τον Παναγιώτη και πήγε το 1850 στα Ιεροσόλυμα σαν προσκυνητής του Αγίου Τάφου. Όταν επέστρεψαν μετά από οκτώ μήνες πατέρας και παιδιά ονομάστηκαν σύμφωνα με το παλιό ελληνικό έθιμο Χατζήδες, δηλαδή προσκυνητές. Και ο μεν πατέρας ονομάστηκε Χατζή Γιανναρόπαπας ή απλά και σύντομα Χατζή Παπάς, τα δε παιδιά Χατζή Μιχάλης και Χατζή Παναγιώτης. Έτσι εξηγείται πώς ο αρχικά Μιχαήλ Γιάνναρης (ή επί το κρητικότερο Γιανναράκης) ονομάστηκε Χατζή Μιχάλης Γιάνναρης και αργότερα έγινε ονομαστός μόνο σαν Χατζή Μιχάλης. Με το συντομότερο αυτό όνομα τον γνωρίζει όλη η Κρήτη και η ιστορία. Μπορούμε μάλιστα να προσθέσουμε ότι ανάμεσα στους Κρητικούς, όπου υπάρχουν άπειροι Χατζήδες, ονομάζεται απλά και σκέτα Χατζής, επειδή είναι ο σπουδαιότερος από όλους.

Ο Χατζής λοιπόν ή όπως υπογράφεται για ακρίβεια και ευλάβεια προς το οικογενειακό του όνομα, Χατζή - Μιχάλης Γιάνναρης, (Χ.Μ.Γιάνναρης), από παιδί ήταν πρώτος ανάμεσα στους συνομήλικούς του και πάντα αναγνωριζόταν απ' αυτούς σαν αρχηγός. Γράμματα έμαθε όσα οι περιστάσεις τότε επέτρεπαν στην Κρήτη, δηλαδή τα εκκλησιαστικά ή κολλυβογράμματα. Η μικρή αυτή αλλά σπάνια για την εποχή εκείνη παιδεία και η επίσκεψή του στον Άγιο Τάφο ήταν λόγοι ισχυροί για τον ιερέα πατέρα του και για τους συγγενείς του να τον προσανατολίσουν προς την ιερατική σταδιοδρομία, όμως κάποια αιφνίδια περιστατικά ματαίωσαν το σχέδιο αυτό. Ο Κριμαϊκός πόλεμος συντάραξε την Ελλάδα και βέβαια τα ακοίμητα τέκνα της στην Κρήτη. Ο δικός μας Χατζής, ζοηρός από τη φύση του, προκαλούσε απροκάλυπτα τις τουρκικές αρχές και ενώ άρχισαν να τον καταδιώκουν, αυτός με ένα φίλο και συνήλικο, τον Κωσταντάκη, κρυβόταν από μονή σε μονή, προφασιζόμενος ότι ήθελε να καλογερέψει, είχε μάλιστα μετονομαστεί Σάββας. Στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Απανωσήφη Ηρακλείου ένα βράδυ ήρθαν στο κέφι με κάποιους δόκιμους μοναχούς και άρχισε να τραγουδάει πολεμικά τραγούδια για τον Κριμαϊκό πόλεμο, υπέρ του αυτοκράτορα της Ρωσίας και κατά του Σουλτάνου. Την επαύριο πρωί πρωί οι δυο νεαροί φίλοι βρέθηκαν κυκλωμένοι, πιάστηκαν και οδηγήθηκαν στις φυλακές του Ηρακλείου, όπου έμειναν ένα περίπου μήνα, μέχρι που απολύθηκαν, ύστερ' από πολλές παραστάσεις και εγγυήσεις του ηγουμένου της μονής και οδηγήθηκαν στα σπίτια τους.

Σε λίγες μέρες έπεσε η Σεβαστούπολη (20 Σεπ. 1855), και το γεγονός πανηγυρίστηκε σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Με την ευκαιρία αυτή οι περισσότεροι αγάδες ξεχύθηκαν στα περίχωρα των Χανίων, και κάποιοι στο χωριό Κυρτωμάδο, που απέχει μια ώρα δυτικά των Χανίων. Εδώ έτυχε να περνά και ο δικός μας Χτζής μαζί με ένα Σφακιανό, εξάδελφό του, Μιχελή Γιανναράκη ή Γιανναρομιχελή. Οι Τούρκοι, πλήθος μεγάλο, εόρταζαν και μεθοκοπούσαν, χαλούσαν τον κόσμο με φωνές, επιδείξεις και ζητωκραυγές υπέρ του Σουλτάνου και των νικηφόρων του συμμάχων. Αδιάκοπα γλεύαζαν και ελεεινολογούσαν τον αυτοκράτορα της Ρωσίας και την ορθοδοξία. Από τις ύβρεις και τις προσβλητικές προπόσεις των αγάδων εξερεθίστηκαν τόσο πολύ οι δυο εξάδελφοι, ο Μιχάλης και ο Μιχελής, που επιτέθηκαν μόνοι τους κατά των συμποσιαστών και πιάνοντας ο ένας τη μία άκρη του δρόμου όπου ήταν στρωμένο το τραπέζι και ο άλλος την άλλη, διέλυσαν το συμπόσιο, έσπασαν τα σκεύη και τα μουσικά όργανα, έδειραν χορευτές και τραγουδιστές και αιματοκύλισαν με ραβδιά και μαχαίρια επτά από τους Τούρκους πανηγυριώτες. Η παράλογη αυτή αποκοτιά έγινε δημοτικό τραγούδι με σπουδαιότερους τους επόμενους στίχους:

Στον Κυρτωμάδο γίνηκε ένα καλό τσιμπούσι,
κι αναγελούν το Μόσκοβο μικροί μεγάλοι Τούρκοι.

Και κάλεσμα εκάμανε από τη χώρα μέσα,
στον Κυρτωμάδο βγήκανε να κάμουνε τη φέστα.
Με τα βιολιά εβγήκανε και με τσ' αναγαράδες,
με λύρες κι άλλα όργανα εικοσιδυό αγάδες.

.....
Και το τραπέζι στέσανε οι Τούρκοι στο σοκάκι,
ευτόνος ο Μεμέτ αγάς κι αυτό το Μουσταφάκι.
Και δυο Ρωμιοί λάχαν εκεί, καλοί ντελικανήδες,
κι εκάθουνταν εις τον καβέ ωσάν τσοι τσελεπήδες.
Ξαδέρφοι ήτανιε κ' οι δυο, τον ένα λεν Μιχάλη,
κ' είναι και παπαδόπαιδο, Χατζής και παλικάρι.
Τον άλλο λένε Μιχελή κ' είναι και Σφακιανάκι,
κ' οι δυο τσοι μακελέψανε τσοι Τούρκους στο σοκάκι.
Οι Τούρκοι τραγουδούσανε κι ελέγαν μαντινάδες,
«Το Ρούσιο ενικήσαμε, να 'στε πάντ' αραγιάδες.»
Και ο Χατζής των ήλεγε «Μη λέτε για το Ρούσιο,
μα στα χαρτιά μας βλέπομε πως θα ξεβγεί ο Τούρκος.»

.....
Τούτα τα λόγια είπανε κ' εβγήκα οι τσελεπήδες,
και εις τα χέρια τους βαστούν γδυμνούς τσοι πασαλήδες.
Απάνω τωνε χύνουνται και μπαίνουν και χτυπούσι,

και σπουν τσοι κεφαλές τωνε και κρίση δε ρωτούσι.
 Και τα ποτήρια 'σπάσανε κι εσπάσαν και τα πιάτα,
 και τα φαγιά σκορπίσανε και πιάσαν τα σοκάκια.

.....
 Του Μουσταφάκη κάμανε πίτερα το βιολί του,
 οπού το γλέντιζ' ο φτωχός κ' έβγανε το ψωμί του.
 Χύνεται ο Μεμέτ αγάς, οπού 'τον αντρειωμένος,
 μια μαχαιριά του δώκανε κι έπεσε λιγωμένος.
 Προβαίνει κι ο Μπεχτάς' αγάς ογιά να σιργιανίσει,
 κ' επαίξανέν του μιαν πατέ και λω πως θα ψοφήσει.
 Κι ένας αράπης ήλεγε «ούλοι μας να χωστούμε,
 και δυο Ρωμηοί μανίσανε και θαν αφανιστούμε.»

Την επόμενη μέρα πιάστηκαν 17 συγγενείς των δύο ζωηρών εξαδέλφων, ενώ καταδιωκόταν με συντονισμένη δράση των ζαπτιέδων και οι δράστες. Όμως για καλή τους τύχη ανακλήθηκε ο τότε Γενικός Διοικητής Κρήτης και ο διάδοχός του Βελή Πασάς, έσπευσε να απολύσει τους 17 αθώους φυλακισμένους. Μέσω αυτών αλλά και άλλων προκρίτων έστειλε μήνυμα προς τους φυγόδικους εξαδέλφους να παρουσιαστούν άφοβα, με τη διαβεβαίωση ότι σε καμιά περίπτωση δε θα συλληφθούν αλλά απλά θα εξεταστούν για το συμβάν. Ξεγελάστηκαν οι δύο νεαροί και παρουσιάστηκαν αλλά μόλις εμφανίστηκαν μπροστά στον Πασά αμέσως ρίχτηκαν στα μπουντρούμια της φυλακής του Φιρκά. Από εκεί μεταφέρθηκαν σε λίγο καιρό στο φρούριο του Ρεθύμνου και καταδικάστηκαν να κάνουν αγγαρεία στο ξέφραγμα του οχετού βοθρολυμάτων που εκβάλλει στο λιμάνι. Μετά από λίγο καιρό απελπισμένοι από τη βαριά δουλειά και σίγουροι ότι δε θα ζήσουν για πολύ, δραπέτευσαν αφού σπάσανε τις βαριές αλυσίδες που κουβαλούσαν με την κρυφή βοήθεια των αδελφών Μπερσιμιτζάκη. Και ξέφυγαν μεν από τις φυλακές και απομακρύνθηκαν, αλλά αμέσως μετά συνελήφθησαν, ο μεν Μιχελής αφού λιθοβολίστηκε από Τούρκους που τον περικύκλωσαν έξω από το φρούριο του Ρεθύμνου, ο δε δικός μας Χατζής αφού έπεσε από τις επάλξεις του κάστρου μέσα σε μια βορβορώδη τάφρο. Ξαναρίχτηκαν πάλι σε τρομερότερα δεσμά με συνεχείς προπηλακισμούς και άγρια χτυπήματα. Απολύθηκαν μετά από επτάμηνη καταδίκη ύστερα από αδιάλειπτες παραστάσεις και ενέργειες των Λακκιωτών και των Σφακιανών, και αφού οι Τούρκοι που κακοποιήθηκαν στον Κυρτωμάδο πήραν αποζημίωση 140 λιρών.

Από την εποχή αυτή και πέρα η ζωή του Χατζή Μιχάλη είναι μια ατέλειωτη σειρά πολιτικών και επαναστατικών πραξικοπημάτων κατά της τουρκικής κυβέρνησης, αλλά και αδιάλειπτη συνέχεια διωγμών, ταλαιπωριών, φυλακίσεων, και μαρτυρικών παθών υπέρ

πατρίδος. Το 1856 η Πύλη επέβαλε πρόσθετο φόρο για να ανακουφίσει τα εξαντλημένα οικονομικά της, λόγω του Κριμαϊκού πολέμου. Όρισε επίσης προσωπική αγγαρεία για την κατασκευή μεγάλης οδού σε όλο τη μήκος της Κρήτης, από το Ηράκλειο μέχρι την Κίσαμο. Με πρωτοβουλία του Χατζή Μιχάλη έγινε στους λάκκους συνάθροιση όλων των επαρχιών για διαμαρτυρία και προετοιμασία επανάστασης. Η συνάθροιση πήρε επίσημο χαρακτήρα και κατέβηκε χαμηλότερα στα ονομαστά Μπουτσουνάρια, ύστερ' από συνεννόηση με τον τότε δραστήριο και άξιο πρόξενο της Ελλάδας, Κανάρη. Η Γενική Διοίκηση αμέσως καταδίωξε και συνέλαβε τους πρωταίτιους. Επίσης ένα ολόκληρο τάγμα στρατού κύκλωσε νύχτα τους Λάκκους και έπιασε με αιφνιδιασμό το Χατζή, τον οποίο οδήγησε με θριαμβική πομπή στα Χανιά. Όλος ο πληθυσμός των Τούρκων, μεταξύ τους και ο ίδιος ο Γενικός Διοικητής Χουσνή Πασάς, που είχε ειδοποιηθεί, με τους ανώτερους αξιωματικούς και τη μεγάλη μπάντα της μουσικής βγήκαν έξω από το φρούριο των Χανίων και παρέλαβαν μέσα σε πανηγυρικές τελετές το δέσμιο Χατζή Μιχάλη. Η απόφαση της κυβέρνησης ήταν να τον στείλει στις φυλακές της Κωνσταντινούπολης, γι' αυτό και οδηγήθηκε αμέσως στο Ηράκλειο. Εκεί έσπευσε και ο ίδιος ο Χουσνής και φρόντισε για την πραγματοποίηση της κυβερνητικής απόφασης. Είπε μάλιστα χλευαστικά μπροστά στον τότε Μητροπολίτη (τόρα Πατριάρχη) και σε πολλούς άλλους πολίτες: «Να ο Αχιλλέας σας, ο λαοταράκτης! Πηγαίνει στην Πόλη για να πληρωθεί τους κόπους του. Εκεί θα μάθει καλύτερα να επαναστατεί κατά της κυβέρνησης!»

Εν τω μεταξύ οι πολυάριθμοι φίλοι του Χατζή έσπευσαν να διαμαρτυρηθούν στα Προξενεία, μάλιστα δε στο γαλλικό, από το οποίο ζήτησαν να κάνει ό,τι μπορεί για την προστασία του «καταθλιβομένου» κρητικού λαού. Ο Πρόξενος παρέπεμπε όσους κάθε φορά ζητούσαν βοήθεια στον καθολικό αρχιερέα, κι εκείνος αντί για προστασία και σωτηρία, τους μάθαινε το σύμβολο της καθολικής πίστης και μετά τους έδινε ένα σταυρό, με τον οποίο θα βεβαίωναν ότι βρίσκονται υπό την προστασία του Πάπα. Το πράγμα έπαιρνε σοβαρή τροπή, γι' αυτό και τότε για πρώτη φορά η ρωσική κυβέρνηση έσπευσε να ιδρύσει στην Κρήτη Ρωσικό Προξενείο. Επειδή ξεσηκώθηκε και ο δικός μας Μητροπολίτης και επειδή προκλήθηκε γενική κατακραυγή από την ορθοδοξία, αναγκάστηκε η Πύλη ν' αποφυλακίσει τον κρατούμενο στις 11 Οκτωβρίου 1858.

(Σημ. Πρόκειται για τη δράση του καθολικού κληρικού Σεραφίνου, ο οποίος δημιούργησε άσχημες καταστάσεις στη Δύση, υποστηρίζοντας με υπογραφές ότι ο κρητικός λαός εγκατέλειψε την ορθοδοξία και ασπάστηκε τον καθολικισμό. Τα κατάστιχα του Σεραφίνου και του

Γάλλου πρόξενου τα έκαψε ο Λιβιοπέτρος από τη Μαλάξα. Ο Χατζή Μιχάλης ήταν εκείνος που λίγο αργότερα, στα εγκαίνια του ρωσικού προξενείου, ύψωσε τη ρωσική σημαία κατά τιμητική παραχώρηση.)

Αφού ελευθερώθηκε μ' αυτό τον τρόπο από την τουρκική φυλακή ο Χατζής, πήγε στην Αθήνα. Δεν πέρασε πολύς καιρός και γύρω του δημιουργήθηκε ένας μεγάλος κύκλος, αρχικά συγγενών, μετά φίλων και άλλων Λακκιωτών, που τον ακολουθούσαν κατά διαλείμματα ή μονιμότερα. Έτσι με τον καιρό συγκροτήθηκε στην Αθήνα ένα στρατιωτικό σώμα, το οποίο και έγινε αντικείμενο θαυμασμού για το παράστημα και το κάλλος των ανδρών του. Δεν κράτησε πολύ όμως, επειδή λόγοι εσωτερικοί οδήγησαν στη διάλυση το περιώνυμο Κρητικό Τάγμα, ο δε Χατζής αναγκάστηκε να επανέλθει στην Κρήτη (1860) κρυφά με πλοιάριο. Ο τότε Γενικός Διοικητής Ισμαήλ Πασάς του έστειλε μήνυμα ύπουλο να πάει να τον συναντήσει, κι εκείνος ξεγελάστηκε από τους απεσταλμένους, και πήγε με άλλους 18 γέροντες που τον συνόδευαν. Αμέσως μετά την υποδοχή, διώξαν τους γέροντες και τον ρίξανε πάλι στη φυλακή. Έμεινε πολύ καιρό στα σίδερα και όταν απελπίστηκε και σιγουρεύτηκε ότι θα χάσει τη ζωή του, σχεδίασε να δραπετεύσει και σ' αυτό βρήκε πρόθυμη υποστήριξη από του Χανιώτες φίλους του, και ιδιαίτερα από το μακαρίτη και άγιο άνθρωπο, τον Ερρίκο Μοάτσο. Άλλοι φίλοι - και τέτοιους είχε ο Χατζής όλους τους χριστιανούς της Κρήτης - τον εφοδίασαν κρυφά με τα απαιτούμενα εργαλεία για να κόψει τις αλυσίδες και να τρυπήσει τους τοίχους της φυλακής. Νύχτα της απόδρασης ορίστηκε η πρώτη του ραμαζανιού, όταν οι φύλακες θα ήταν πεινασμένοι από την ολοήμερη νηστεία και θα έπεφταν με βουλιμία στο δείπνο. Ολόκληρο το χωριό των Λάκκων έκανε δέηση γεμάτο αγωνία σ' όλη τη διάρκεια της νύχτας, ενώ ιερουργούσε συγκινημένος ο γέρος πατέρας του, ο Χατζή Παπάς. Η μνηστή του ήταν γονατισμένη στην εικόνα της Παναγιάς και προσευχόταν με δάκρυα. Την ίδια ώρα εικοσιοκτώ επίλεκτοι Λακκιώτες που είχαν κατεβεί μετά τη δύση του ήλιου, είχαν τοποθετηθεί μερικοί κάτω από τη φυλακή στα πόδια του τείχους, μέσα στη θάλασσα, και άλλοι σε άλλα επίκαιρα σημεία σαν φρουροί. Όταν έφτασε η συμφωνημένη ώρα, ο Χατζής είχε τελειώσει το σφυροκόπημα των τοίχων, είχε ανοίξει δίοδο διαφυγής και μαζί με δύο άλλους φίλους κρατούμενους πήδησε από το παράθυρο του τείχους κάτω στους βράχους της θάλασσας και έμεινε λιπόθυμος από τη βαριά πτώση. Οι Λακκιώτες που караδοκούσαν εκεί τον άρπαξαν αμέσως και τον έφεραν με στρατηγικές κινήσεις χωρίς κίνδυνο στους Λάκκους. Η αίσια επάνοδος και η σωτηρία του γιορτάστηκε με απεριγράπτο ενθουσιασμό. Σε ανάμνηση αυτής της σωτήριας πράξης κτίστηκε

αργότερα στο ιστορικό και επαναστατικό οροπέδιο του Ομαλού ναός του Αγίου Παντελεήμονα.

Κείνη τη νύχτα στα Χανιά και την επόμενη επικράτησε ταραχή και αναστάτωση πρωτοφανής. Η Διοίκηση έστειλε σε όλες τις κατευθύνσεις διάφορα αποσπάσματα, και δεν άφησε πέτρα πάνω σ' άλλη για να βρει και να ξανασυλλάβει το δραπέτη Χατζή. Όμως η αληθινή αγάπη και η ολοκληρωτική λατρεία του κρητικού λαού περιφρουρούσε παντού και πάντα το θρυλικό ήρωα, μέχρι που η πύλη, είτε ύστερ' από πίεση, είτε ύστερ' από υψηλές και λογικές εισηγήσεις του απένειμε αυτοκρατορική χάρη.

Από το σημείο αυτό και πέρα ο βίος του ανδρός δεν είναι πια ιδιωτική υπόθεση αλλά πολιτική ιστορία όλης της Κρήτης, γνωστή σε κάθε Έλληνα που ακολούθησε ή παρακολούθησε το εθνικό αυτό δράμα. Η μακρά και ηρωική επανάσταση του 1866 – 69 είναι η νέα Τρωική Ιστορία της Κρήτης, και κανείς από τους πρωτοστάτες ηγέτες δε μπορεί να αποσπάσει τα πρωτεία από το Χατζή Μιχάλη. Στο μακρόχρονο και παραδειγματικό αυτόν αγώνα, ο οποίος ήταν μια σειρά από πολιτικές περιπέτειες, μάχες, αίματα, θυσίες, ανδραγαθήματα, που δόξασαν τα κρητικά όπλα και τίμησαν το ελληνικό όνομα, κάθε σελίδα με πλήρη ευγνωμοσύνη και υπερηφάνεια διαλαλεί τις θαυμάσιες υπηρεσίες του Χατζή Μιχάλη. Σαν μαχητής παντού και πάντα βρίσκεται μπροστά, κινδυνεύει πρώτος, προπορεύεται και παραδειγματίζει με τον εαυτό του, ακολουθείτε φωνάζει και όχι προχωρείτε. Συμβιβάζει τις διενέξεις, υπερασπίζει και φιλοξενεί με αυτοθυσία τους συναδέλφους του οπλαρχηγούς που έχασαν προσωρινά τη λαϊκή συμπάθεια, και παράλληλα θυσιάζεται πρόθυμα για να μην απογοητεύσει κάποιους μωροφιλόδοξους. Οι περασμένοι μαρτυρικοί του άθλοι για την πατρίδα, η εθελοθυσία του και η συνεχώς επιβεβαιούμενη αφιλοκέρδειά του τον ανυψώνουν πάνω από κάθε μικροψυχία και φθόνο. Ουδέποτε και πουθενά δεν φάνηκε ύποπτος, ούτε κατηγορήθηκε ότι υποβλέπει και επιβουλεύεται τα κοινά ή ότι αποβλέπει σε ίδιο συμφέρον ή χαρίζεται προς τους συγγενείς του. Τα εξαιρετικά του αυτά προσόντα, που τα ομολογούν όλοι, και η οξύτατη αντίληψη και νοημοσύνη που διαθέτει, η διοικητική του υπεροχή και η ακούραστη δραστηριότητά του, του χαρίζουν σιωπηρά και ομόφωνα κάθε πρωτοβουλία στο στρατιωτικό επιτελείο. Να προστεθεί και το επιβλητικό του παράστημα και η ομορφιά, η σωματική του ευρωστία, η ξεχωριστή ταχύτητα και τόλμη στις στρατιωτικές ενέργειες, που τον επιβάλλουν σαν αδιαμφισβήτητο ηγεμόνα μπροστά σε κάθε στρατιώτη. Οι αδιαφιλονίκητες αυτές αρετές του χάρισαν τέτοιο γόητρο στη φαντασία του κρητικού λαού, ώστε σε πολλές περιπτώσεις του αποδόθηκαν και μυθικές ιδιότητες.

Ο τότε πρόξενος της Αμερικής Γουλιέλμος Στίλλμαν, ο οποίος συνέγραψε με άμεση αντίληψη την ιστορία της επανάστασης εκείνης, αν και δε γνώριζε καθόλου τον άνδρα, σε πολλά σημεία εξαιρεί τις πράξεις και το χαρακτήρα του περισσότερο από κάθε άλλον ηγέτη. (Σημ. πρόκειται για το βιβλίο του W.J.Stillman, *The Cretan Insurrection of 1866-7-8*, New York, 1874.) «Ο Χατζή Μιχάλης», λέει στη σελίδα 105, «αναμφίβολα είναι το σπουδαιότερο πρόσωπο της επανάστασης. Είναι γόνος στρατιωτικής οικογένειας και κληρονόμησε από το λαό σημαντική πολιτική δύναμη. Τα αληθινά στρατηγικά του προσόντα και η ακατάβλητη ανδρεία του τον κατέστησαν φόβητρο στις τουρκικές αρχές. Πολλές φορές παρατήρησα ότι οι Κρήτες ασυναίσθητα αντέγραφαν την ομηρική περιγραφή του Αχιλλέα, όταν αναφερόταν στο Χατζή Μιχάλη. Κατά προτίμηση εξυμνούσαν σαν προσωπικά του χαρακτηριστικά την ταχύτητα των ποδιών του, τη μυθική του ρωμαλεότητα και το αρρενωπό παράστημά του.»

Όταν καταδικάστηκε εκείνη η μεγαλουργός επανάσταση από την Ευρώπη και δεσμεύτηκε η Ελλάδα μετά τον αποκλεισμό της Σύρου από τον Χόρβατ, η ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τους Κρήτες. (Σημ. Το περιστατικό με το πλοίο "Ενωσις" και τον (Άγγλο) Χόρβατ Πασά έγινε στη Σύρο στις 14 Δεκεμβρίου 1868. Πράγματι η Ελλάδα βρέθηκε σε δύσκολη θέση και για να αποφύγει ελληνοτουρκικό πόλεμο έπαψε να εφοδιάζει τους Κρήτες.) Ο Χατζή Μιχάλης τότε κλείστηκε στη Σαμαριά των Σφακίων μαζί με τους εναπομείναντες λίγους συνάδελφους και πιστούς ακόλουθους. Πολιορκήθηκε σκληρά από τρεις εχθρούς, τους Τούρκους, την πείνα και το χιόνι και τελικά αναγκάστηκε να παραδοθεί. Ο τουρκικός στρατός τον οδήγησε με εξαιρετικές τιμές στα Χανιά. Ο τότε Γενικός Διοικητής Κρήτης Χουσεΐν Αυνή Πασάς τον παρέλαβε και σαν πολιτικό αιχμάλωτο τον μετέφερε πανηγυρικά και πάλι στην Κωνσταντινούπολη. Αμέσως ανταμείφθηκε με τη θέση του Μεγάλου Βεζίρη. Ο Χατζή Μιχάλης μπήκε σε αστυνομική επιτήρηση αλλά αυτή τη φορά του πρόσφεραν ξεχωριστές περιποιήσεις και η ομογένεια της Πόλης του απέδωσε έκτακτες τιμές. Σε λίγο καιρό η Πύλη του όρισε μηνιαίο μισθό σαράντα λιρών νομίζοντας ότι με πλούσιες παροχές και γενναία σύνταξη θα εξουδετέρωνε στο μέλλον τον αδάμαστο χαρακτήρα του γενναίου αυτού τέκνου της Κρήτης. Όμως ο Χατζής που ποτέ στο παρελθόν δεν είχε δεχτεί καμιά αμοιβή ή υπηρεσία από την τουρκική κυβέρνηση, δε δελεάστηκε από αυτή την πονηριά, αρνήθηκε υπερήφανα το μισθό και δραπέτευσε με τη βοήθεια του Ρώσου πρεσβευτή Ιγνάτιεφ στη Ρωσία. Εκεί γνώρισε χριστιανική μεταχείριση και μεγαλόψυχη προστασία από τον αυτοκράτορα.

Στη νεότερη επανάσταση του 1878 ο Χατζή Μιχάλης αφού είχε περισσότερο από κάθε άλλον αρχηγό τα αδιαφιλονίκητα δικαιώματα και προσόντα διαδραμάτισε και πάλι χωρίς αντίρρηση και χρονοτριβή τον πρώτο ρόλο, παρουσιάζοντας και πάλι τον ίδιο χαρακτήρα της γενναιότητας, της αφιλοκέρδειας, της εθελουσίας, και της άδολης φιλοπατρίας. Κάθε σελίδα του σύντομου αυτού πολέμου το μαρτυρεί.

Και στο επόμενο άτυχο επαναστατικό κίνημα του 1889 όντας ανεξάρτητος και στέκοντας πάνω από κάθε κομματική δέσμευση και συμπάθεια, αν και δε βρισκόταν στην Κρήτη, δεν αρνήθηκε ποτέ και σε κανένα τις υπέρ της πατρίδας υπηρεσίες. Αντίθετα όταν έβλεπε να αφαιρούνται τα πολύτιμα προνόμια των Ελλήνων της Κρήτης που είχαν κατακτηθεί με αγώνες και θυσίες, όταν έβλεπε την πατρίδα του να υποδουλώνεται και πάλι στην παλιά τυραννία, έκανε υπεράνθρωπες προσπάθειες να πετύχει και να ευοδωθεί ο αγώνας. Όμως η ελληνική κυβέρνηση προβάλλοντας υψηλότερους λόγους και εθνικά συμφέροντα κατέπνιξε το κίνημα. Η πρωτοφανής αυτή πολιτική, που έφερε την ταπείνωση της Κρήτης και έβλαψε πολυειδώς και πολυτρόπως τα εθνικά συμφέροντα βαραίνει εξ ολοκλήρου την ελληνική κυβέρνηση.

(Σημ. Τα επόμενα δεν υπάρχουν στην πρώτη γραφή.) Και στην τελευταία κατά των Τούρκων επανάσταση του 1897 είναι και πάλι αρχηγός της Κυδωνίας και διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο με τη γνωστή γενναιότητα, την αφιλοκέρδεια και τον άδολο πατριωτισμό. Το τέλος του αγώνα αυτού στεφανώθηκε από επιτυχία, η Κρήτη ελευθερώθηκε από το ζυγό των Τούρκων και ο Χατζή Μιχάλης έζησε μετά από τόσα βάσανα να δει τη χαρμόσυνη εκείνη μέρα που χαιρέτισε και συγχάρηκε τον πρώτο μεταπελευθερωτικό άρχοντα της χιλιοβασανισμένης πατρίδας του, τον απόστολο του Έθνους, το τέκνο του Έλληνα βασιλιά, τον Πρίγκιπα Γεώργιο. Ο Χατζή Μιχάλης και μετά τα γεγονότα αυτά εξακολούθησε να παρακολουθεί συνεχώς και από κοντά τη νέα πολιτική εξέλιξη της Κρήτης, διετέλεσε μάλιστα και μέλος του Κρητικού Κοινοβουλίου κατά την αναπλαστική εκείνη περίοδο.

Όταν δε κατά το 1911 η Κρήτη κουρασμένη από την εκκρεμότητα και χωρίς άλλη υπομονή, επαναστάτησε κατά του εαυτού της και κατά του δικού της καθεστώτος, ζητώντας την εκπλήρωση των ονείρων της, η συνέλευση που συγκροτήθηκε σ' εκείνες τις ταραγμένες στιγμές παραχώρησε στον Χατζή Μιχάλη την προεδρεία και ομόφωνα κατόπιν τον ανακήρυξε πρόεδρο της κυβέρνησης εκείνης, η οποία παρέδωσε την Κρήτη στην αγκαλιά της ελεύθερης Ελλάδας. Και μετά το τέλος των νικηφόρων εκείνων αγώνων του κράτους (σημ. εννοεί τον πρώτο Βαλκανικό πόλεμο), όταν ο Βασιλιάς

των Ελλήνων πατούσε για πρώτη φορά στο κρητικό έδαφος, στον Χατζή Μιχάλη έλαχε ο κλήρος, αφού εκπροσωπούσε την παλιά γενιά των κρητικών αγώνων, να ανυψώσει τη σημαία της ελευθερίας στο Φιρκά, στο φρούριο ακριβώς εκείνο που φυλακίζονταν από τον Τύρανο οι πρωτεργάτες της ελευθερίας, και από το οποίο επανειλημμένα είχε δραπετεύσει ο πρωταγωνιστής ξεφεύγοντας από τα βασανιστήρια του δυνάστη.

(Σημ. Επειδή το περιληπτικό κείμενο της βιογραφίας δεν απέδωσε απόλυτα την τάξη των γεγονότων, η «Ελευθέρα Γνώμη» επανήλθε στο επόμενο φύλλο (φ. 7 της 12^{ης} Οκτωβρίου 1930) και αποκατέστησε την ακρίβεια με ένα μονόστηλο 24 στίχων στην κάτω δεξιά γωνία της 4^{ης} σελίδας, με τίτλο «ΜΙΑ ΕΞΗΓΗΣΙΣ». Αναγράφεται εκεί ότι «Κατά την τελετήν της ανυψώσεως της σημαίας εν Φιρκά ο Χατζή Μιχάλης Γιάνναρης εκλήθη και παρέδωσε εξ ονόματος των Κρητών αγωνιστών την σημαίαν εις τον Γεν. Διοικητήν Ρούφον, ούτος δε την παρέδωκεν εις τον Βασιλέα προς την ανύψωσιν. Ο Βασιλεύς αφ' ου προσέδεσεν την σημαίαν επί του σχοινίου παρέδωκεν τούτο εις τον παριστάμενον επίσης αρχηγόν Αναγνώστην Μάντακα, όστις και ανέσυρεν ταύτην επί του κοντού. Δίδομεν την εξήγησιν ταύτην κατόπιν κακής διατυπώσεως μιάς φράσεως του χθεσινού κειμένου της βιογραφίας του Χ. Μ. Γιάνναρη ην ανεδημοσιεύσαμεν εκ της «Ελευθέρας Σκέψεως» του Ηρακλείου. »)

Ήρθε τέλος το πλήρωμα του χρόνου, και στις 20 Ιουλίου 1916, ύστερ' από αλλεπάλληλα χτυπήματα του μεγάλου δολιοφθορέα, του χρόνου, ο υπερήφανος αετός των Λευκών Ορέων κατέπεσε.

Η πατρίδα με ευγνωμοσύνη κήδεψε τον Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη με τιμές υποστρατήγου. Πιο πρώτα όμως όλοι οι Έλληνες είχαν αναγνωρίσει ότι αυτός και χωρίς επωμίδες χρυσές και χωρίς άλλα διακριτικά σημεία, υπήρξε ένας από τους πρωτοπόρους στρατηγούς της Ιστορίας.

Αυτός ήταν σε συντομία ο βίος του μεγαλουργού και μεγαλόψυχου αυτού τέκνου της Κρήτης. Μια ζωή γεμάτη κινδύνους, διωγμούς, φυλακίσεις, βασανιστήρια, ταλαιπωρίες, ατέλειωτους και περιπετειώδεις αγώνες, σκληρούς πολέμους, και όλα αυτά για ένα και μόνο σκοπό, την απελευθέρωση της πατρίδας του. Η Κρήτη μπορεί δικαιολογημένα να καυχιέται για τον ξεχωριστό της ήρωα, αλλά και ο Χατζή Μιχάλης μπορεί να περηφανεύεται για τους συναγωνιστές του, οι οποίοι πάντα ανάμεσα στους πρώτους και στις πρώτες γραμμές τον εξύψωσαν με τα μέγιστα ανδραγαθήματά τους.

Χανιά 22-7-07. Εκ μέρους της ΙΛΑΕΚ, Σταύρος Πλανάκης.